

УДК 821.161.2:821.111:82.091

DOI: [https://doi.org/10.18524/2307-4604.2017.2\(39\).118627](https://doi.org/10.18524/2307-4604.2017.2(39).118627)

Шистовська А.А.

аспірант,

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

ПОНЯТТЯ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ ТА ПІДХОДИ ДО НЬОГО

У статті аналізується поняття «інтертекстуальність», виділяються її суттєві ознаки та характеристики. Аналізується інтертекстуальність з погляду історико-літературного, комунікативного, системного та типологічного методів. Встановлюється зв'язок з теорією діалогічності М. Бахтіна та аналізуються основні положення та думки дослідників інтертекстуальності Ж. Дерріда, Л. Женні, Р. Барта, Ю. Крістєвої.

Ключові слова: інтертекстуальність, теорія діалогічності, алюзія.

Шистовская А. А. Понятие интертекстуальности и подходы к нему. В статье анализируется понятие «интертекстуальности». Анализируется интертекстуальность с точки зрения историческо-литературного, коммуникативного, системного и типологического методов. Устанавливается связь с теорией диалогичности М. Бахтина и анализируются основные положения и мысли исследователей интертекстуальности Ж. Деррида, Л. Женни, Р. Барта, Ю. Кристевой.

Ключевые слова: интертекстуальность, теория диалогичности, аллюзия.

Shystovska A. A. The concept of Intertextuality and approaches to it. The article analyzes the concept of «intertextuality», emphasizes its essential features and characteristics. The intertextuality is defined as a dialogue of a text with other text, the features of one text in another, which is known to the reader, is recognized by him, correlates with a certain historical and cultural epoch. The intertextuality introduces this work of art into the context of the new epoch as a new phenomenon. The appearance of the term and its evolution are traced. The intertextuality is analyzed from the point of view of the historical and literary, communicative, system and typological method. Moreover, it can be expressed in different levels of the structure of the artistic work, namely genre, motive, position of the narrator, the reader. There is establishing the connection with M. Bakhtin's dialogueness theory and it is analyzing the main points and opinions of intertextuality researchers J. Derrida, L. Jennie, R. Barthes, J. Kristeva.

Key words: intertextuality, dialogueness theory, allusion.

Термін «інтертекстуальності» має автора та дату народження. Він запропонований Юлією Крістєвою у 1969 році у своїй першій книжці. Термін настільки, напевно, був необхідним і потрібним, що дуже швидко став використовуватися багатьма дослідниками. На перший погляд здається, що інтертекстуальність займається тим, чим історія літератури, тобто має спільний об'єкт дослідження. Однак це поверхнева подібність, адже дослідників інтертекстуальності цікавлять у першу чергу не джерела-тексти, з яких переходять елементи у новий твір, а місце даних елементів у структурі твору, роль у семантичному наповненні тексту. Ці стосунки тексту-джерела та нового тексту можна окреслити як навмисні, прозорі, видимі для читача, йому призначені.

Суттєво впливає на теорію інтертекстуальності концепція діалогічності М. Бахтіна. Звичайно, що інтертекстуальні дослідження не можна вважати

однією з форм реалізації його концепції. Діалогічність, безумовно, є ширшим поняттям, ніж інтертекст, але й сприймати її як своєрідну деталізацію концепції Бахтіна теж не варто. Інтертекстуальність є самостійною сферою досліджень, з власною проблематикою, об'єктом та предметом. Однак спільною ознакою, що пов'язує концепцію діалогічності М. Бахтіна з інтертекстуальністю можна вважати «сукупність проблем, яку він називає стилізацією, тобто наслідування мови іншого засобами власної мови» [2, 288]. Отже, діалог тексту з текстом, елементи одного тексту в іншому, причому відомі читачеві, впізнані ним, можемо вважати проявами інтертекстуальності. На наш погляд, треба говорити про актуалізацію двох текстів на семантичному рівні, де основним буде текст, який використовує посилання, й текст, на який посилаються буде вторинним.

Крім теорії діалогічності М. Бахтіна суттєво вплинули на розуміння поняття інтертекстуальності дослідження формалістів, зокрема концепції пародії Ю. Тинянова. На думку формалістів та Ю.Тинянова пародія є мовним засобом, що служить створенню нового оригінального тексту. У такому тексті посилання на зразок є важливим фактором, адже це посилання до значення, сенсу первинного тексту художнього твору. Це конструктивний підхід до розуміння пародії, в якому присутня не просто мовна гра, а проявляються інтертекстуальні зв'язки та властивості. При такому підході пародія трактується не як літературний жанр, а як інтертекстуальність, ознака аналізованого тексту. Однак при пародіюванні інтертекстуальність є не лише засобом, а й метою різного виду висловлювань, тому встановити її функції, показати їх роль у складних і замислуватих, витіюватих текстах є одним із її завдань.

Термін «інтертекстуальність» вживається у кількох значеннях, тобто він не є семантично однорідним та чітко окресленим. На думку Ю. Крістєвої інтертекст не є цілеспрямованим зібранням цитат, а є певним простором сходження можливості цитації та її виявлення [4, 233].

І. Смірнов пише: «Інтертекстуальність – два або більше художніх твори, які об'єднані знаками-показниками інтертекстуального зв'язку» [4, 233].

Отже, дане визначення інтертекстуальності трактується як властивість твору асоціюватися з іншими творами, викликати в пам'яті реципієнта певні асоціативні ряди. Саме завдяки цим асоціаціям і виникає нова структура відтворюючого тексту художнього твору, яку можемо називати інтертекстуальність.

Інтертекстуальність може проявлятися на різних рівнях структури художнього твору: жанру, мотиву, позиції наратора, читача тощо.

Проблема мотивації інтертекстуальних стосунків, зв'язків, особливо цитат, пов'язана, на наш погляд, з жанровою диференціацією. У драматичних творах вони, як правило, мотивовані, тоді як у ліриці – немотивовані, адже тут домінує один суб'єкт. У ліричних творах не завжди є вказівка на функцію інтертекстуального елемента в новому тексті. У драматичних творах, навпаки, є багато суб'єктів, які включені в певний фрагмент чи ситуацію тексту, однак тут важливими будуть висловлювання персонажів, а не посилання на цитовані джерела. І тут проблема жанрової окресленості інтертекстуальності

виходить на новий рівень дослідження – наратологічний. Інтертекстуальність проявляється на цьому рівні самою позицією автора, наратора, який може вільно переходити від мотиву до мотиву й «передусім – від стилю до стилю, а також не стільки розповідає, скільки, розповідаючи, полемізує» [2, 293]. І тут якраз вчасно говорити про досить суттєву конститутивну ознаку інтертекстуальності – навмисне посилання. Наратор свідомо адресує його до читача, який повинен відчувати його, спробувати встановити, чому автор говорить не своїми, а чужими словами. Ось це врахування авторських інтенцій при дослідженні інтертекстуальності та наративних стратегій дає право аналізувати останню з погляду прагматичного, комунікативного.

З такого погляду інтертекстуальність трактується ширше, ніж просто ознака художнього, літературного твору, тобто вона може бути властивістю мовлення певної соціальної групи, епохи, культури. У такому випадку інтертекстуальність виступає ознакою літературності. Однак є й інший аспект у комунікативному підході до інтертекстуальності. Дослідниками давно помічено, що кожна епоха використовує власні методи аналізу текстів попередніх епох. Саме в цьому ракурсі інтертекстуальність є предметом дослідження в комунікативістиці. Враховуючи комунікативну мету, призначення, функціонування, формується корпус гіпертекстів, звідки обираються, в основному, посилання.

Тому інтертекстуальність ніяк не буде нейтральною, вона залучає до аналізу контекст не просто художнього твору, а й культури, епохи.

При такому комунікативному підході до інтертекстуальності важливою виступає категорія інтерпретанта (за термінологією Пірса). Інтерпретант – це не просто мовна особистість, а сукупність чинників, яка визначає в новому контексті ставлення до запозиченого тексту, який французькі структуралісти окреслюють як інтертекст. Запозичений елемент певного тексту, який вже створено раніше, висловлено і сприйнято побутує в сфері, яку можемо окреслити як те, що вже було сказано. Але цей сказаний раніше елемент уже стає елементом нового твору, чогось нового, тому й набуває нових ознак, яких не мав у раніше висловленому творі. «Інтерпретант – ще вміщена в тексті вказівка, яка в певний спосіб інструктує, як цей елемент треба розуміти, визначає перспективу, з якої на неї треба дивитись» [2, 296].

Тобто сам фрагмент раніше створеного, запозиченого тексту у новому контексті не є значеннєво чітко визначеним, питання його окреслення, означення, власне кажучи, й вирішує інтерпретант.

У такому розумінні інтерпретант є іманентним елементом будь-яких інтертекстуальних відносин [9]. Саме категорія інтерпретанта є передумовою виявлення і розуміння інтертексту. Стосунки того, «що вже було сказано», і нового тексту можуть бути різними: пародією, стилізацією, цитатою, полемікою тощо. А це вже питання рецепції інтертекстуальних конструкцій, які визначаються рівнями читацької компетентності та обізнаності. Можна сказати, що «вже сказаний текст» та новий вступають у діалогічні стосунки, стосунки мовної гри, створюючи в такий спосіб новий текст. Ось така діалогічність, багатоголосся якраз і забезпечується інтертекстуальністю художнього твору.

Отже, з погляду прагматики, комунікативістики інтертекстуальність визначається категорією інтерпретанта, яка забезпечує мовну гру, багатоголосся, діалогічність тексту раніше створеного та нового, враховує контекст та маркери-вказівки, які виступають свого роду інструкцією до сприйняття тексту раніше створеного у новому.

Однак досліджується інтертекстуальність і з погляду історико-літературного. Не заглиблюючись особливо в історію питання можна спостерігати, що кожна епоха по-своєму використовує раніше створені тексти, випрацьовує схеми використання складників раніше створеного тексту у новому. Кожна епоха апелює до свого кола текстів, до свого корпусу цитат і посилань, які є актуальними і тенденційними саме в цю епоху.

Так для заперечення тверджень і постулатів однієї епохи, можуть використовуватися посилання і твердження іншої епохи, яка визнається взірцевою, зразковою, етальною для наслідування. Як приклад, можемо вважати необхідність посилань на твори Леніна, Маркса, Енгельса у радянський період, обов'язкове цитування цих авторів і їх цілковите ігнорування в літературі, наприклад, 90-их років ХХ століття. Тенденції часу у такий спосіб знаходять вияв у літературі, окреслюючи корпус текстів та постулативно-прагматичні риси інтертекстуальності. Змінюючи у такий спосіб погляд на літературу, її риси, властивості, жанрові трансформації, ми змінюємо і характер текстів, на які посилаємося та які цитуємо. Тобто література при такому підході виступає як живий організм, як динамічне, а не статичне явище. Динаміка літератури при цьому забезпечується інтертекстуальністю.

Можна сказати, що інтертекстуальність є однією з ознак літературної еволюції, і забезпечує зміни змісту і характеру творів у різні історичні періоди. Іноді певні інтертекстуальні стосунки свідомо культивуються авторами певної епохи, а інші, навпаки, ігноруються. Така свідома настанова на певні інтертекстуальні стосунки впливає на структурні властивості, функції, концепцію літератури взагалі. Така прогнозованість інтертекстуальних відносин забезпечує їхнє впізнання, передбачає інтерес до нового твору, передбачувану оцінку останнього. Таким чином кожна епоха певні інтертекстуальні стосунки приймає й адаптує до свого часу і своїх вимог, а певні відкидає як зайві та непотрібні.

З історико-літературного погляду на інтертекстуальність актуалізується жанрова специфіка «Здається, що за винятком тих випадків, коли головною диференційною ознакою є будівництво висловлювання з перероблених елементів, як у центоні чи колажі, а також таких елементів, у яких головним диференційним критерієм є відносини з іншими текстами (пародія як жанр), не існує жанрів, у яких обов'язковим поза історією були б окреслені інтертекстуальні співчинники» [2, 307].

Ця думка видається нам слушною, вона може бути підкріплена думками дослідників, які прослідковують залежність між жанром та певною епохою, наприклад, В. Веселовський, М. Бахтін, Ю. Тинянов, М. Храпченко, М. Мордовченко, Л. Українка, Б. Томашевський, В. Шкловський та інші. Саме в такий спосіб забезпечуються стосунки даного тексту з літературою минулого. Залежність появи нового тексту від попередніх літературних традицій та напрямів

аналізується у роботі М. Бахтіна «Проблема змісту, матеріалу та форми у словесній художній творчості» (1924). У даній роботі М. Бахтін визначає цю залежність, а сьогодні ми б сказали інтертекстуальність, як діалог автора з минулими літературними явищами. Вводячи поняття «стороннього слова», він ніби готує підґрунтя для появи терміна «інтертекстуальність», запропонованого пізніше Ю. Кристеву.

Саме з історико-літературного погляду інтертекстуальність забезпечує зв'язок даного тексту з історичними, суспільними, ідеологічними, текстовими характеристиками та чинниками певної історичної епохи. Інтертекстуальність заперечує трактування та сприйняття художнього твору як автономного, такого, що існує сам у собі. Саме цю думку розвивають постструктуралісти. Теоретики і філософи постструктуралізму заперечили автономію тексту, ними світ загалом трактується як єдиний загальний текст, що містить приховані та явні нагромадження алюзій, цитат і ремінесценцій з минулого. «Пояснюючи будь-який текст як єдиний інтертекстуальний, універсальний текст, що є наслідком текстуальної реальності і, у свою чергу, матеріалом та причиною появи нових текстів, головною ознакою інтертекстуальності Барт визначає безкінечність, що зумовлена безкінечністю мови (письма)» [4, 233]. Як бачимо, інтертекстуальність за Бартом є глобальною літературною категорією, що забезпечує множинність та безмежність продукування нових художніх творів у різні історико-літературні епохи.

Л. Женні твердить, що властивість інтертекстуальності полягає «у введенні нового способу читання, який підриває лінеарність тексту» [4, 233]. Звичайно, що будь-яке інтертекстуальне посилання може заставити читача звернутися до першоджерела чи продовжити читання твору. І тут якраз спрацьовує читачький інтертекстуальний запас, асоціативне мислення, читачька пам'ять, інтерпретаційні здібності, рецептивні вміння. Адже саме на читачьких асоціаціях та інтерпретаційно-рецептивних здібностях базується інтертекстуальність. Відбувається свого роду розрив автономії тексту, вводяться інтертекстуальні практики прочитання тексту. Таке позбавлення самоізоляції тексту спричинило пошук точок перетину даного тексту з іншими текстами, з епохою, культурою, історією, що дає право говорити не про літературні впливи, а про інтертекстуальність. Інтертекстуальність зміщує фокуси оцінки та прочитання даного художнього твору. У творі виокремлюються не оригінальність, а скоріше природа художнього твору. Інтертекстуальність забезпечує пошук не біографічного автора, а наратора. Прояви авторських стратегій у тексті, їхній пошук та виокремлення стають можливими завдяки інтертекстуальності. Крім того, інтертекстуальність забезпечує комунікативну настанову на читача, його очікування та інтенції. Адже всі акти інтертекстуальності художнього твору спрямовані до нього і на нього. Тому інтертекстуальність забезпечує зміну підходу до визначення цінності художнього твору не як самодостатнього і самоцінного, а як такого, що націлений на читача.

Інтертекстуальність забезпечує поле функціонування даного твору, вводить його в історико-літературний контекст, як ланку ланцюжка, а не як виокремлений, ні з чим не пов'язаний феномен. Саме цю думку дово-

дить у своєму есе «Жити далі» Дерріда, переконуючи, що автономія тексту насправді неможлива, що текст існує тільки у ланці текстуальних відносин [7].

Р. Барт трактує текст як продукт суспільних та історичних сил, як знак, де ці сили себе проявляють. Тому такий текст, на думку Р. Барта, не може сприйматися як «сам у собі» мистецький факт, адже він залежний від культурної цінності і виступає її означуваним [1].

Французький літературознавець Ж.Женетт, досліджуючи інтертекстуальність, запропонував класифікацію текстової взаємодії. Крім того, термін «інтертекст» він замінює на «транстекстуальність». Використання даного терміна, на наш погляд, є не зовсім доречним, адже це призводить до термінологічної плутанини та синонімії, що для термінів є небажаним. А ось класифікація текстових взаємодій Ж. Женетта на сьогоднішній день є найбільш повною, адже саме її беруть за основу для своїх типологій М. Гловінський, Н. Фатєєва, Х. Плетт. Ж. Женетт виділяє 5 типів інтертекстуальності:

1. інтертекстуальність як «співприсутність» в одному тексті двох або більше текстів (цитата, алюзія, плагіат);
2. паратекстуальність як відношення тексту до свого заголовку, післямови, епіграфу;
3. метатекстуальність як коментар, критичне зауваження, посилання на свій передтекст;
4. гіпертекстуальність як пародіювання одним текстом іншого;
5. архітекстуальність – жанровий зв'язок текстів.

Між цими групами текстів існують взаємозв'язки, виділяються міжгрупові різновиди [3].

Іншу типологію інтертекстуальності запропонувала Н. П'єте-Гро, виділяючи 2 типи взаємодії текстів: співприсутність та деривацію. До першого типу вона відносить цитату, референцію, плагіат, алюзію, а до другого – стилізацію та пародію [6].

Інтертекстуальність та інтертекст стають предметом дослідження у роботах Н. Фатєєвої «Типологія інтертекстуальних елементів та міжтекстових зв'язків у художньому тексті» (1998), «Контрапункт інтертекстуальності або Інтертекст у світі текстів» (2000), П. Торопа «Проблема інтертексту» (1981), І. Ільїна «Стилістика інтертекстуальності: теоретичні аспекти» (1989).

Серед сучасних українських дослідників інтертекстуальності слід назвати Л. Білоус, М. Ігнатенко, М. Ізбенко, Н. Корабльову, В. Просалову, П. Рихла, Л. Сокол, М. Шаповал.

Слід зауважити, що поняття «інтертекстуальність» корелює з поняттям «інтертекст» як процес та результат. Починаючи з Р. Барта, багато дослідників поняття «інтертекстуальність» співвідносять з поняттям «інтертекст» як процес і результат. Р. Барт будь-який текст сприймає як інтертекст, цитування без лапок. Подібного погляду дотримується і ряд українських дослідників, зокрема Н. Корабльова, Л. Сокол, В. Просалова, застосовуючи дану концепцію інтертекстуальності для аналізу окремих творів.

Проаналізувавши різні підходи та погляди дослідників на явище інтертекстуальності констатуємо, що вона пов'язується не лише з постмодерністськими творами, а полягає в новому прочитанні художнього твору з погляду міжтекстових зв'язків, зокрема «виявлення різних форм і напрямів письма (цитата, центон, ремінісценція, алюзія, пародія, плагіат, трансформація, інваріанта, стилізація в одній текстовій площині)» [5].

Отже, прояви інтертекстуальності характерні для будь-якого напрямку, стилю, жанру, що стає основою нової концептуалізації та репрезентації переробленої та по-новому сприйнятої інформації, яка втілюється у новому тексті.

Таким чином проаналізувавши інтертекстуальність як ознаку художнього твору констатуємо, що остання визначається дослідниками як діалог тексту з текстом, елементи, риси одного тексту в іншому. Ці риси обов'язково є відомими читачеві, впізнаються ним, асоціюються з текстами та певними культурно-історичними епохами.

Інтертекстуальність може досліджуватися з різних поглядів: історико-літературного, комунікативного, системного, типологічного. Крім того, вона може проявлятися на різних рівнях структури художнього твору: жанру, мотиву, позиції наратора, читача.

Список літератури

1. Барт Р. S/Z / Роланд Барт. – Москва: Едіторіал УРСР, 2001. – 232 с. – (2).
2. Головінський М. Інтертекстуальність / М. Головінський // Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина 20 – початок 21 ст. / М. Головінський. – Київ: Вид.дім «Киево-Могилянська академія», 2008. – С. 284–309.
3. Женетт Ж. Работы по поэтике [Електронний ресурс] / Ж. Женетт // Издательство имени Сабашниковых. – 1998. – Режим доступу до ресурсу: <http://niv.ru/doc/zhenett-raboty-po-poetike/index.htm>.
4. Лексикон загального та порівняльного літературознавства – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 636 с.
5. Літературознавчий словник-довідник – Київ: Академія, 2007. – 752 с. – (2). – (Nota bene).
6. Пьеге-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности / Натали Пьеге-Гро. – Москва: ЛКИ, 2008. – 240 с.
7. Derrida J. Parages: Pas, Survivre, Titre à préciser, La loi du genre, Galilée / Derrida. – Paris, 1986.
8. Jenny L. La Strategie de la forme / Jenny - Poetique, 1979, №27. - P. 268-269.
9. Riffaterre M. Semiotique intertextuelle: l'interpretant / Riffaterre. – Revue d'Esthetique, 1979. – (1-2.).

References

1. Bart, R. (2001), S/Z / Roland Bart. – Moskva: Editorial URSR. – 232 s. – (2).
2. Holovinskyi, M. (2008), Intertekstualnist / M. Holovinskyi // Teoriia literatury v Polshi. Antolohiia tekstiv. Druha polovyna 20 – pochatok 21 st. / M. Holovinskyi. – Kyiv: Vyd.dim «Kyevo-Mohylianska akademiia». – S. 284–309.
3. Zhenett, Zh. (1998), Raboty po poetike [Elektronnii resurs] / Zh. Zhenett // Izdatelstvo imeni Sabashnikovykh. – Rezhim dostupu do resursu: <http://niv.ru/doc/zhenett-raboty-po-poetike/index.htm>
4. Leksykon zahalnoho ta porivnialnoho literaturoznavstva (2001) – Chernivtsi: Zoloti lytavry. – 636 s.
5. Literaturoznavchyi slovnyk-dovidnyk (2007) – Kyiv: Akademiia. – 752 s. – (2). – (Nota bene).
6. Pege-Gro, N. (2008) Vvedenie v teoriu intertekstualnosti / Natali Pege-Gro. – Moskva: LKI. – 240 s.

ШИСТОВСЬКА А. А. ПОНЯТТЯ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ...

7. Derrida, J. (1986), Parages: Pas, Survivre, Titre à préciser, La loi du genre. Paris: Gallée.
8. Jenny, L. (1979), La Strategie de la forme (27th ed.). Poetique.
9. Riffaterre, M. (1979), Semiotique intertextuelle: l'interpretant (1-2). Revue d'Esthetique.

Стаття надійшла до редакції 20.10.2017 р.